

Վիլհելմ II-ի կառավարութիւնը սկսեց արմատախիլ անել նախորդի կառավարութեան սգին: Այնպէս էր թւում, թէ պէտք է հասունցուի այն բոլոր անարգանքների համար, որ հասել էին կղերականներին և բարեպաշտօն մարդկանց: զահի վրայ բազմած ծաղրածուից: ¹⁾

(Շարունակելի)

ՇԻՐԱԿԻ ԳԻՒՂԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՑ

Նրկու Ղանլիճաններ.— Գիւղերի դիրքը.— Տների եւ փողոցների անյարմարութիւնը.— Տների ազդեցութիւնը բնակիչների վրայ.— Բնակիչները.— Նրանց բարքեր.— Հողի փանակութիւնը.— Պարսաւ-
ցնելու պէտք.— Անասունների քիւր.— Ժանցախից կոտորուած-
ները.— Գիւղական ծախսերը.— Վերին Ղանլիճայի եկեղեցին.—
Գիւղի փանաճան եւ նրա արդիւնքները.— Ո՞վ եր տէր եղիւ.—
Ներքին Ղանլիճայի վանքերը.— Հոգաբարձութիւնը եւ նրա գործու-
նքութիւնը.— Հին ձեռագրեր.— Բեւեռագիր արձանագրութիւնը:

1.

Ղանլիճա գիւղերը երկուս են և պատկանում են ըստ քաղաքականի և ըստ հոգևոր վարչութեան Օրթաքլիսու հա-
սարակութեան և գործակալութեան: Ղանլիճանները գտնուում
են քաղաքից 7 վերստ հեռու, դէպի հիւսիս-արևմուտք, Ար-
փա-չայի ձորում: Նրանցից մէկը մեծ է և իւր տեղադրութեան
պատճառով կոչւում է Վերին Ղանլիճա, իսկ միւսը փոքր է և
կոչւում է Ներքին Ղանլիճա: Վերին Ղանլիճան տարածուած է
Արփաչայի ձորն իջնող դարաւանդների վրայ, Ներքին Ղանլիճան
դեռեղուած է դեռի ափին մօտ: Նրկու Ղանլիճաններն իրարից
հեռու են մի քանի սաթէնով և բաժանուած են մի փոքրիկ
առուակով: Առուակի ջրերը կազմոււմ են քարափներից դուրս
ծորուող աղբերակներից: Ջրերը քարերի միջից դուրս գալու
պատճառով, դերծ են աղային լաւանուրդներից, որով և բարե-

¹⁾ Քրիստիան մեծ.

համ էն, մաքուր ու սառնորակ: Նրանք հեռու կամ մօտիկ իրար հետ միանալով՝ քարերի միջից ցած թափուելով, քաղցր կարկաչվւնով, դնում խառնւում են Արփա-չայի ջրերին:

Գիւղերի արտաքին տեսքը ոչնչով չի տարբերւում Նիրաիկ միւս գիւղերից: Այս տեղերում էլ երևում է նոյն մերկութիւնը, նոյն խեղճութիւնը: Նրանք ընդհանրապէս զուրկ են դալարից: Մի քանի ուռենիներ միայն աճել են առուակի ամերում, որով խանգարում են գիւղերի միապաղաղ մերկութիւնը: Նրանց թերին լրացնում են աթարի բարձր, մինարի նման բուրգերը: Գարունքին ապառաժ քարերը, կամ նրանց ծմակները ծածկւում են լաց-կանաչ մամուռով կամ բարակ սէպով ու երփներանգ ծաղիկներով, որով գրաւիչ տեսք են տալիս շրջակայքին, իսկ աշունքին, ընդհակառակը, դեղնում է այդ թաւշանման կանաչը և մի տեսակ մեռելային կերպարանք տալիս առանց այն էլ բուսականութիւնից զուրկ, ժլատ բնութեանը:

Երկու Ղանլիճաներումն էլ տները դեանափոր են կամ կիսով չափ ծածկուած են հողի մէջ: Նրանց պատերը շինուած են մանր անձե քարերից և այնքան բարձր են, որ երկրաշարժի դօրեղ ցնցում կամ դարնան մի քանի օր առող անձրևի խոնաւութիւն, հեշտութեամբ կարող են վայր թափուել: Տները շինուած են խառնիխուռն, մէկը միւսի վրայ: Առանձին ճանապարհներ չկան, անցուղարձը կառարւում է երգիքների վրայով: Շատ անգամ է պատահում, կենդանին կամ մարդը երդիքով գնալիս, կտուրը փուլ է եկել և նրանք ներս են թափուել: Պէտք է երեւակայել այդ միջոցին տան մէջ եղողները դրութիւնն ու վախը: Փողոց ասած բանը մեր հայ գիւղացու հասկացողութեան մէջ գոյութիւն չունի: Նա թէև ամեն օր քաղաք է գնում, թէև ամեն օր նրա աչքի առաջն են կառքերի ու սայլերի հարթ ու կոկ ուղիները, այնուամենայնիւ գիւղացին իւր գիւղում չի հոգում ճանապարհ բանալու, եղածը հարթելու մասին: Գուցէ ասէք թէ երևի նա ժամանակ չունի, կամ փողի պէտք կայ, միջոցը չի ներիւ. ո՛չ, նա ժամանակ շատ ունի, լեց ամսից աւելի անդործ բնկած է դոմի օդաներում, նա ծոյլ է և անհոգ, դեմնից մի քար անգամ չի ուղում վերցնել թէ և այդ քարին հարկւր անգամ դիպցրել է ոտը և ցու գգացել: Գիւղի ծուռն ու մուռ ճանապարհներն այնքան քարքարոտ են, որ անծանօթ մարդու ոսկորները կը կտորուին, շարունակ սայլի կամ կառքի անիւները զարկուելով քարերին:

Առ հասարակ մենք սիրում ենք լսել հայի կուլտուրական ազդ լինելու մասին, ես էլ կարծում եմ որ այդ ճշմարիտ է:

Միայն չպէտք է ուրանալ և այս, որ մենք հեշտութեամբ չենք ընդունում կենցաղակրթութիւնը: Գուցէ այս էլ հայ մարդու բնաւորութիւնից է, կամ շրջապատող հանգամանքների բերմունք: Ինձ թւում է թէ այդ երկուսն էլ հաւասար կերպով ազդում են մեր առաջադիմութեան վրայ: Բայց մի բան. բազմաթիւ դիտողութիւններն ու փորձերը ցոյց են աւելնում որ մենք շատ շուտ ու հեշտութեամբ իւրացնում ենք օտարների բացասական կողմերը, իսկ երբ նրանցից պէտք է սովորել մարդավայել նկատ ու կացը, այն ժամանակ այդ լաւն ու օրինակելին դանդաղ ու յամառ կերպով է մտնում մեր մէջ: Օրինակ երբ խօսքը շուայութեան, հարեցողութեան, ընտանեկան երկպառակութեան, թագուն մեղքերի մասին է, այսպիսի դէպքերում հայը կաշխատի յաջողութեամբ մրցել օտարների հետ, իսկ երբ պէտք է առաքինի, ազնիւ շիտակ մարդ լինել, այն ժամանակ մենք յամառութեամբ կընդունենք այդ յատկութիւնները: Հազար էլ ներշնչիր հայ գիւղացուն, թէ ընտկարանը պէտք է լինի չոր, լուսաւոր, օգը մաքուր, թէ պէտք չէ ապրել անասունների մէջ, նրանց դարշահոտութիւնը չպէտք է շնչել, թէ պէտք է վրան-գլուխը մաքուր պահել, զգուշանալ վարակիչ հիւանդութիւններից ևն, միևնոյն է. դու ոչինչ չես կարող հասկացնել նրան: Նա այդ բոլորն վրայ նայում է ճակատագրական նշանակութեամբ, և կը շինէ դարձեալ նոր տունը հին ձևով, կապրի այնպէս, ինչպէս որ ապրել է հայրը, պապը, տարիների ընթացքում:

Բայց բնութեան մէջ բոլոր օրգանական կազմ ունեցողներն անպայման ենթարկւում են իրանց միջավայրին. այսպէս, օրինակ, բոյսը կորցնում է իւր գոյնը, երբ մթութեան մէջ է պահւում, միջասները ստանում են այն գոյնը, ինչ գոյն որ ունին նրանց շրջապատող առարկաները: Նման փոփոխութիւն անկասկած կը կրէ նաև մարդը: Հայ գիւղացին դարերի ընթացքում ապրելով Քսենոֆոնի նկարագրած գեանավոր խրճիթներում, լոյսից դուրի, շարունակ շնչելով խոնաւ ու դարշահոտ օդը, պէտք է որ կորցնէր իւր թարմութիւնը, մարմնի բարեձեւութիւնը: Բնակարանի մօայլ տեսքը կազդէր նոյն իսկ հոգեկան դրութեան վրայ, և նա կը դառնար կոպիտ, խտաբարոյ, յամառ: Նրա հոգեկան յատ տրամադրութիւնը կը մեղմնէր նրա մէջ երգելու ցանկութիւնը: Եւ իրաւի, հայ գիւղացին աչքի չի ընկնում առանձին գեղեցկութեամբ, մինչև իսկ տգեղ է նա, կորացած, դալիացած, մոայլ ու կնճռատ: Նա երգելու առանձին ոէր չունի, թէև բնութիւնը պարգևել է նրան լաւ

ձայն: Գեղջկուհին ամենեւին չի երգում, եթէ նկատի չունենանք հարսանիքների ու տօնական օրերի խմբական «չէլէները»:

Գուցէ տուարիողներ լինեն, թէ ապա ժողովրդական այնքան ստուար երգերն ո՞ւմ արգելւնքն են: Այդ երգերը մեծ մասամբ անհամեմատ արգելւնք են, մնացածներն էլ Արարատեան դաշտի բնակիչների յօրինածներ են, որոնց միջավայրն անհամեմատ լաւ է Շիրակի գիւղացիների միջավայրից: Կարճ ասել, վատ բնակարանում ապրող մարդը կորցնում է երգելու ունին ու արամադրութիւնը: Չէ՞ որ ամպ օրում մարդ հոգեպէս թուլանում է, մինչդեռ պարզ ու գեղեցիկ եղանակին մարդն աւելի աշխոյժ՝ աւելի ուրախ է լինում:

Անցեալ դարի սկզբում ամբողջ Շիրակը բնակեցրած էր թուրքերով: Քիչ գիւղեր կային, որ հայաբնակ էին: Այդ սակաւթիւ հայ գիւղերից էին նաև Ղանլիճանները: Թէ ո՞րքան բնակիչներ են եղել այս գիւղերում մինչև 1828 թիւը, յայտնի չէ: Միայն ռուս-տաճկական պատերազմից յետոյ այտուղ դադարեցին գերջանցիներ, տիկորցիներ, ադրակցիներ, կարսեցիներ ևլն. ներկայումս Վերին Ղանլիճան բաղկացած է 130 տանից, ունի 970 երկսեռ բնակիչներ, 456 արական և 514 իգական. իսկ Ներքին Ղանլիճան ունի 64 տուն, 500 երկսեռ բնակչով, որոնցից 256 արական են և 244-ը իգական:

Բնակիչները զանազան տեղերից եկւորներ լինելով, ունին բնաւորութեան զանազան խառնուրդներ, բայց ընհանրապէս որոշւում են որպէս թուրքահայեր, իրանց սովորութիւններով նիստուկացով: Սահմանին մօտիկ լինելով, երկար տարիներ սերտ յարաբերութիւններ ունէին դրացի թուրքերի հետ: Մեծի մօտ ստրուկ ու շողոքորթ են ձևանում, փոքրի դէմ բռնակալ: Եթէ ձեռ չեն ճանաչում, եթէ ձեռանից սպասելիքներ չունին, ձեռ հետ կը վարուեն չոր ու ցամաք, մինչև իսկ կոպտութեամբ: Գուք անծանօթ էք և մանում էք գիւղ և ձեռ առաջին հանգիպողին որ և է բան էք հարցնում, դանլիճեցին ակամայ կը պատասխանէ ձեր հարցին և ամենեւին ձեռ բաւականութիւն չտուած կը հեռանայ ձեր մօտից: Բայց եթէ դուք մի աստիճանաւոր էք, ճակատներիդ կոկարդ ունիք, այս դէպքում գիւղացին ձեռ կընդունէ յարգանքով, սիրով ձեռ կը լսէ և միշտ կաշխատէ գոհացում տալ ձեր հարցերին: Մի կտոր ցամաք հաց կը թնայէ անծանօթ հայ մարդու համար, բայց ձուածեղով կը պատուէ օտարին: Ղանլիճեցոյ մէջ հատ-հատ կարելի է գտնել առաքինի մարդիկ, բայց քիչ չեն հարբեցողներ, սրիկաներ: Հին սերունդն աւելի վատ էր, քան թէ նորը:

Մինչև ռուս-տաճկական պատերազմը նրանք մաքսանենդութեամբ էին պարապում: Այժմ ուրիշ նենդութիւն են անում: Աղբաւայ լեռների հայ և թուրք եայլաւորներից մեծ քանակութեամբ իւր ու պանիր են բերում քաղաք ծախում: Նրանց ձեռքն ընկած իւրն առանց խարդախելու (Ֆալսիֆիկացիա) չի լինում: Եթէ դուք ղանլիճեցլիներից էք գնել իւրը, անպայման համոզուած եղէք, որ կեղծած կը լինի: Նրանք իրար հետ էլ հաշտ չեն. կռիւն ու խռովութիւնը անպակաս է նրանց մէջ, մանաւանդ ներքին ղանլիճեցլիների մէջ: Խռովութեան գլխաւոր պատճառը հողի սահաւորութիւնը և անհաւասարութիւնն է:

2.

Կառավարութիւնը Վերին Ղանլիճային յատկացրել է 1052 դեսեատին հողային տարածութիւն, որից մշակելի է միայն 600 դեսեատինը և տանում է 3440 կոտ սերմացու, իւրաքանչիւր անձին ընկնում է $3\frac{1}{2}$ կոտատեղ: Ներքին Ղանլիճան ունի 856 դեսեատին հող, որից մշակելի է 416 դեսեատինը: Այդ հողը տանում է 1664 կոտ սերմացու, որ դարձեալ իւրաքանչիւր անձին հասնում է $3\frac{1}{3}$ կոտատեղ: Հողն ինքն ըստ ինքեան պակաս է, հաշուելով որ բերքը տալիս է մէկին հինգ, կը լինի 18 կոտ, որ պիտի բաւականացնէ մէկ մարդուն ամբողջ տարի: 18 կոտը մօտաւորապէս կանէ 21 փութ կամ 840 գր. բաժանելով 365-ի վրայ, կստանանք $2\frac{1}{2}$ գր. օրական ուտելիք: Բայց մեր գիւղացին տարուայ մէջ օրերն ըստ մեծի մասամբ անցնում է ցամաք հացով: Օրական $2\frac{1}{2}$ գրուանքայ հացը նրան բաւարար սնունդ չի կարող նկատուել, ուստի նա պէտք է երկրագործութիւնից ջոկ կողմնակի աշխատանքով ճարէ իւր աւրուստը: Հողը բաւական չէ, հասկանալի է նաև գոյութեան անողոք կռիւը: Ահա 20 տարի կը լինի, որ նրանք կռւում են անհաւասար հողաբաժանութեան պատճառով: Զրկուածները մեծ փող են ծախսում, հաւատարմատարներ են վարձում, որ իրանց խնդիրը, բողոքը տեղ հասցնեն, որ մի հնարքով հողը հաւասարացնուի միայն սովորաբար գօրեղ կողմը միշտ յաղթում է:

Մեր գիւղացին խաւար է, տգէտ: Նա միայն իւր դրացու հետ կռուել գիտէ, քայց մտածել, աշխատել, յոգնած օակաւ հողն աւելի արդիւնաւոր դարձնել, չի իմանում: Նա չք գիտէ որ եւրոպայում աղգաբնակութիւնն անհամեմատ խիտ է մերից,

հողը չափազանց սակաւ, այնպէս որ մերի համեմատութեամբ այնտեղ մարդիկ քաղցած պէտք է կոտորուէին. բայց իսկապէս ի՞նչ ենք տեսնում: Նրանք շատ զգալի կերպով են աճում սնունդի առատութիւնից: Գաղտնիքը նրանումն է, որ նրանք գիտեն հողը պարարտացնել, յոգնած հողն անգամ արդիւնաւոր են դարձնում, ցանելով նրա մէջ բոլորովին այլ սերմեր: Մէկ դեռեալին հողում նա ցանում է երեք տեսակ սերմացու և ամեն տարի փոխում է նրանց տեղը: Բայց գլխաւոր նրան օգնողը, հողի պարարտացնելն է: Գիւղերում աթարի անմիտ բուրգերն են աչքի ընկնում: Ճիշտ է, մեր անփայտ գաւառում աթարը վառելիքի տեղ է ծառայում, բայց նա գործածելու համար շատ-շատ է, պէտք է փթի ու ոչնչանայ: Փոխանակ նրա վրայ զուր տեղը չարչարուելու, աւելի նպատակայարմար կը լինէր մի մասը կրել արտերը և նրանով հողը պարարտացնել:

Լուրեր են պտտում գիւղացոց մէջ, որ իբր թէ կառավարութիւնը մտադիր է հանել գիւղացիներին այս գիւղերից: Սրանց հողերի վրայ զօրանոցներ պէտք է շինուին, ինչպէս Եսասաղուլի հողերի վրայ, որ յայտնի է ներկայումս «Պալիզոն» անունով: Ծանր է, խօսք չկայ, մարել հայրենի օջախը, աւերել անց ընակաւայրը, թողնել սիրած սարն ու ձորը, պապերի պաշտած վանքերը, նրանց նուիրական գերեզմանները և գաղթել նոր տեղեր, բայց ծայրայեղ կարիքն ստիպում է նրանց այդպէս վարուել, նոր ընդարձակ հողեր ձեռք բերելու յուսով: Նրանց համար հողը նոյնքան սիրելի է, որքան և հայրենի օջախը, հողի հետ նրանք կապուած են պապենական աւանդութիւններով և իրանց չարքաշ ներկայով:

Գիւղացին գիւղացի չէ, եթէ հող չունի, բայց գիւղացի լինել առանց անասունների նոյնքան անհասկանալի է: Մեր սակաւահող գիւղերում շատ կան գիւղացիներ, որոնք հողից էլ են զուրկ, անասուններից էլ. այդպիսի գիւղացիներ կան և այս երկու գիւղերում: Արօտատեղերի պակասութեան համար Ղանլիճաններում անասնապահութիւնը չնչին տեղ է բռնում: Ունեցած սակաւաթիւ անասունները կերակրելու համար արքունի հողերից ամարանոցներ են վերցնում առանձին վճարով, առաջին գիւղը ամարանոցին վճարում է 41 ր. 60 կ. իսկ երկրորդը՝ 57 ր. 20 կ: Վերին Ղանլիճան ունի 927 մեծ և 400 մանր անասուններ, իսկ երկրորդը՝ 434 մեծ և 773 մանր անասուններ, որ ընտելիների թուի հետ համեմատելով, շատ քիչ է:

1901 թուից սկսած մինչև օրս եղջերաւոր անասունների ֆանտախտը մի տեսակ պատուհաս է դարձել խեղճ գիւղացու

համար, թէ Արևելեան և թէ Արևմտեան Շիրակում: Համարեա խոշոր անասունները մեծ մասամբ կոտորուեցին նշուլուած ժանտախտից: Գիւղականը զրկուեց իւր տան նեցուկներից, լծկան եղից, երեխաներին կերակրող կովից: Հէնց Վերին Ղանլիճայում յիշեալ թուին կոտորուել են 257 անասուններ Կառավարութիւնը չնայելով որ վճարում է կոտորուած կենդանիների փոխարէն, այնուամենայնիւ գիւղացու կորուստը չի փոխարինում: Կառավարութեան նշանակած գներով սպանուած մէկ կովն արժէ 15—20 բուբլի, մէկ եղջը՝ 20—40 բ: Երկու տարեկան հորթը արժէ 8 բուբլի, իսկ մէկ տարեկանը՝ 2—4 բուբլի: Համարեա բոլոր գիւղերումն էլ, որտեղ ժանտախտ է երևացել գիւղացիներն դժգոհ են բժիշկներից: Նրանց ասելով, բժշկները կամայականութիւնով կոտորում էին անասուններին և յաճախ անվճար թողնում, իբր այն պատճառով, որ գիւղացիները համարձակուել են հիւանդութիւնը գաղել: Այսպիսի պատճառաբանութիւններով Վերին Ղանլիճայում սպանուել են 32 կենդանի գիւղում, իսկ ամարանոցում 14 հատ:

Գիւղացիները, բժշկների եռանդը անասուններին կոտորելու գործում, բացատրում են նրանով, որ սա իւրաքանչիւր սպանած կենդանու համար վարձ է ստանում 3 բուբլի, ուրեմն որքան շատ կսպանի, այնքան վարձ կը ստանայ: Մի կըթուած մարդուց այդպիսի վարմունք անսպասելի է. ես տրամադրուած եմ կարծելու, որ գիւղացիք իրանց անասունների կսկծից զայրացած են բժշկի դէմ, եթէ ոչ, ի՞նչպէս թոյլ կը տար նա ամարդի կերպով կոտորել խեղճ կենդանիներին, մանաւանդ որ դրանով կը զրկէր գիւղացուն ապրուստի միակ յոյսից: Ասում եմ, որ կասկածում եմ գիւղացոյց ասածների վրայ, բայց եթէ ճիշտ է, շատ ցաւալի է:

Գիւղացին տգէտ է, դրա համար էլ կոպիտ է, նա հեշտութեամբ կարող է զայրացնել պաշտօնական մարդկանց, մանաւանդ բժիշկներին այդ տեսակ պաշտօնում: Բայց սրանց սիրելի չէ իրանց զայրոյթը թափել խեղճ կենդանիների վրայ, զրկելով տիրոջը աշխատող կերակրող ոյժից:

3.

Վերևում մենք արդէն տեսանք, թէ հոգն այժմեան պայմաններում ի՞նչ չափով կարող է կերակրել գիւղացիներին, տեսանք նաև անասունների քանակութիւնը, որ պէտք է նրանց ծառայէ գիւղատնտեսութեան մէջ, այժմ տեսնենք գիւղական

ծախքերը, որով լրացրած կը լինենք մեր հետաքրքրութիւնը: Վերին Ղանլիճան արքունի հողերից օգտուելու համար գանձարանին տարեկան տալիս է 806 բուբլի, տեղական վարչական ծախսերին՝ 459 ռ. 42 կ. հողաչափին՝ 58 ռ. 20 կ. գիւղական դատարանին՝ 52 ռ. 43 կ. գիւղի պահնորդին՝ 90 ռ. ամարանոցի պահնորդին՝ 50 ռ. արտերի պահապանին՝ 50 ռ. գզերին՝ 25 ռ. բէգարին՝ 150 ռ. ամարանոցին՝ 42 ռ. 10 կ. բոլորը միասին կանէ 1783 ռ. 15 կ. Այս հաշուով իւրաքանչիւր անհատին ընկնում է մօտաւորապէս 2 ռ. տուրք:

Ներքին Վանլիճան հողից օգտուելու հարկ գանձարանին տալիս է 455 ռ. տեղային վարչական ծախսերին՝ 259 ռ. 65 կ. հողաչափին՝ 27 ռ. 12 կ. դատարանին՝ 47 ռ. 84 կ. գիւղի պահնորդին՝ 90 ռ. ամարանոցի պահնորդին՝ 15 ռ. արտերը հսկողին՝ 21 ռ. բէգար 44 ռ. արօտատեղու վճար՝ 57 ռ. 20 կ. ընդամենը՝ 1016 ռ. 51 կ. Դարձեալ իւրաքանչիւրին հասնում է 2 ռ. տուրք: Ընթերցողը տեսնում է, որ հաշիւներից դուրս են մնում հողերը տուրքերը: Այժմ անցնենք եկեղեցական խընդիրներին:

Վերին Ղանլիճան ունի մի եկեղեցի, որ նորոգուած է 1858 թդւին. եկեղեցին կոչւում է ս. Աստուածածին. փայտածածկ է և բաւական լուսաւոր: Եկեղեցին հող կամ այգի չունի և պահւում է ժողովրդի կամաւոր տուրքերով: Տարուայ ընթացքում զանազան աղբիւրներից հաղիւ թէ 52 բուբլի է գոյանում, հէնց այդքան էլ ծախս է լինում, խնկի մոմի մատեանների գին ևն. Գիւղի քահանան մէկ հատ է և հաղիւ մի քանի տարուայ ձեռնադրուած: Եւ ուղեցի ծանօթանալ գիւղական քահանայի արդիւնքների հետ և ասա դնում եմ այստեղ: Թէև օրէնքով քահանային արւում է համփաշարէքի հող, բայց շատ գիւղերում հողի սակաւութեան պատճառով քահանան զրկուած է լինում հողից: Քահանայի երկրորդ զլխաւոր արդիւնքը «պտղի» կոչուած տուրքն է, որ դարձեալ զանազան պատճառներով քահանան շատ անգամ չի ստանում: Այս գիւղում նրան տալիս են 4 սոմառ պտղի, կէսը ցորեն, մնացածը գարի (34 փ. ցորեն 30 փութ գարի): Կատարուած ծիսակատարութիւններից—մկրտութեանը նշանակուած է 40 կ. որից 20 կոպէկը կնքահայրն է տալիս, ննջեցեալին (մինչև պսակուելը փոքր է համարւում) 20 կ. մեծ ննջեցեալին՝ 1 ռ. 2 բուբլի. եօթին՝ 1 ռ. 40 կ. պսակի յայտարարութիւն տալիս ոտանում է 2 ռ. նշան օրհնութեան 56—60 կ. պսակի ծաղման՝ 20—50 կ. ննջեցեալի պատարագի վարձ՝ 20 կ. տնօրհնէքին՝ 2—3 ռ.

իւրաքանչիւր գերեզման օրհնէքին՝ 2—3—5 և մատաղ օրհնէքին՝ 15—20 և. Ահա և չորս տարուայ ընթացքում կատարուած ծիսակատարութիւնները, որոնք մի և նոյն ժամանակ ցոյց կտան գիւղերի ազգաբնակչութեան շարժումը:

130 տուն—970 բնակիչ.

64 տուն—500 բնակիչ.

Վերին Ղանիճա.	Տարի-ներ.	Մկրտութիւն		Ննջեցեալ	
		Պատկ.	Արակ.	Իգակ.	Արակ.
1898	5	24	17	38	13
1899	17	19	26	14	20
1900	17	18	24	14	17
1901	6	26	26	13	11

Ներքին Ղանիճա	Տարի-ներ.	Պատկ.	Մկրտութիւն		Ննջեցեալ	
			Արակ.	Իգակ.	Արակ.	Իգակ.
1898	»	8	9	6	4	
1899	4	10	»	5	4	
1900	7	8	12	4	1	
1901	»	11	12	6	2	

4.

Այցելել Ղանիճաները և չը լսել Տէր-Եղիայի անունը, այդ անկարելի է: Իրանք գիւղականները ձեզ կը տանեն Վերին-Ղանիճայի եկեղեցու մօտ և ցոյց կը տան մի անշուք շէրքիմ, ու կասեն, թէ այս է Տէր-Եղիայի գերեզմանը: Ո՞վ էր Տէր-Եղիան: Սա գիւղի հանրաժանօթ քահանան էր, յայտնի իւր կրօնական գիտութեամբ և քաջ հայագէտ: Նա ծնուել է 1813 թուին Մշու Բուլանդ գաւառում: Հայրը քահանայ էր՝ Յարութիւն քահանայ Յովհաննիսեան: Կարնի դաղթականութեան ժամանակ իւր ընտանիքով տեղափոխուեց Ալէքսանդրապոլ և քահանայադործութիւն էր անում Ղանիճայում: Մանուկ եղիան ծաղիկ հիւանդութիւնից մի աչքը կորցրեց, բայց այդ չէր արգելում նրան կարգաւ սովորել և սպասաւորել եկեղեցու մէջ: Դեռ փոքր հասակում ցոյց էր տալիս կարգալու ընդունակութիւն, որին նպաստում էր սուր յիշողութիւնը: Հայրն զգաց, որ իւր ունեցած գիտութիւնով չի կարող որդու ուսման ճարաւը յազեցնել, բերեց քաղաք, յանձնեց վարժապետ Յովհ. քահանայ Տէր-Մարտիրոսեանին: Այն ժամանակուայ խալիֆայական դպրոցների ուսումը միայն կարգալու մէջն էր կայանում, իսկ ուսման բարձրագոյն դասընթացը ամփոփուում էր քերականութեան, ճարտասանութեան, տրամաբանութեան և առ-

տուածաբանութեան մէջ: Առ ժամանակ մնալով վարժապետ Տէր-Յովհաննիսի մօտ պատանի եղիան, բաւական առաջ դնաց և այնուհետև աւելի չկարողանալով օգտուել իւր վարժապետից, դնաց կաթողիկ Աղէքսանդր վարդապետ Արարատեանի մօտ, որ այն ժամանակ յայտնի էր որպէս լեզուագէտ, բանաստեղծ և աստուածաբան:

Շատ մնաց նա իւր նոր ուսուցչի մօտ թէ քիչ, յայտնի չէ. հաւանական է, որ այստեղ էլ աւարտեց իւր ուսումը, այնպէս որ յետոյ վարդապետն իւր աշակերտի մասին խօսելով, գովում էր նրան ասելով. — Տէր-Եղիան ինձանից անցաւ: Անուանի ուսուցչի վկայութիւնը ցոյց է տալիս, որ աշակերտը ընական ընդունակութիւնով և ընթերցասիրութեամբ շատ է առաջ դնացել: 1848 թուին, զրուած է նրա ցուցակ ծառայութեան մէջ, դարձել է քահանայ: Նրա քահանայանալու մասին ժամանակակիցներն այսպէս են պատմում:

Տիրացու Եղիային շատերն են աշակերտել, որոնցից մէկն է եղել Երջանկայիշատակ Ներսէս Ե-ի սիրելի սարկաւազ Բերոյեանը: Երախտագէտ աշակերտը ուսուցչի մարմնական պակասութիւնն առ ոչինչ համարելով՝ ուղեցել է օգնել նրա ձեռնադրուելուն: Նրան յաջողուել է ձեռնադրութեան հրաման դուրս բերել: Ղուկաս արքեպիսկոպոսը գանգատուած է Ներսէսին, որ Բերոյեանցը կոյր տիրացուից կաշառք առնելով, ձեռնադրել է տալիս: Հայրապետը զայրանում է Բերոյեանցի դէմ, բայց սա հասկացնում է նրան, թէ ձեռնադրւողն ինչպիսի արժանիքի տէր է: Այդ միջոցին պէտք է ձեռնադրուէին 36 քահանայացուներ:

Կաթողիկոսը Բերոյեանցից լսելով տիրացուի մասին հրամայում է հետեւալ օրը բոլոր տիրացուներին իւր մօտ կանչել, որ ինքն անձամբ ստուգէ նրանց գիտութիւնը: Գալիս են սինոդականները. բերում են նաև տիրացուներին: Ներսէսը նրանց հարցաքննում է. ոչ մէկը չի կարողանում գոհացնել նրան: Ամենից վերջը հարցաքննում է միականի տիրացուին: Սա իւր տուած պատասխաններով զարմացնում է ունկնդիրներին: Այն ժամանակ Հայրապետը դառնալով Ղուկաս արքեպիսկոպոսին՝ ասում է. — Սրբազան, այս տիրացուի մարմնի աչքը կոյր է, բայց մտքի աչքը բաց. երանի՜ քո տիրացուները երկու աչքերով էլ կոյր լինէին, բայց սրա պէս հմուտ. տարէ՛ք, ձեռնադրեցէ՛ք սրան:

60-ական թուերի սկզբներում բողոքականութիւնը մուտք գործեց Ալէքսանդրապօլում և զիւղերում: Երբորդ Արեւիլի

գիւղն էլ խմորուեց այս աղանդով: Ամբողջ դաւառում, բացի Տէր Եղիայից, ուրիշ մէկը չկար, որ նրանց քարոզէր: Հոգևոր իշխանութիւնը սրան էլ նշանակեց քարոզիչ: Կարճ միջոցում Տէր Եղիան կարողացաւ համոզել նրանց և վերադարձնել մայրենի եկեղեցու գիրկը: Նրա քարոզութեան մեթոդը նրանումն էր կայանում, որ նախ խօսեցնում էր հակառակորդին, և ապա մեղմ ու հանդարտ կերպով վկայութեան կարկուտ թափելով, զինաթափ էր անում ընդդիմախօսին:

72 թուին այրուեց Սամաթիայի եկեղեցին: Այս առիթով Ներսէս Վարժապետեան Սսի եպիսկոպոսը եկաւ ռուսահայաւոտան նպաստ հանգանակելու: Ալէքսանդրապօլի վրայով նա անցաւ ս. Էջմիածին Մայր Աթոռին հաւատարմութեան երդում տալու: Ալէքսանդրապօլում նա իջևանեց Մկրտիչ աղա Բաբայեանի տանը: Պատմում են, որ սրբազանը ցանկացել էր քաղաքի բանիմաց քահանաների հետ խօսել: Տան տէրը կանչում է երկու քահանայ: Սրբազանը խօսում է նրանց հետ: Քահանաների հեռանալուց յետոյ, տան տէրը հարցնում է.

— Սրբազան, ի՞նչպէս գտար մեր քահանաներին:

— Դրանք դատարկ մարդիկ են, ուրիշ աւելի լաւը չկայ:

Տան տէրը կանչել է տալիս Տէր Եղիային: Ներսէս Վարժապետեանը երկար ժամանակ բաւականութեամբ սկսում է զրուցել նրա հետ: Երբ որ Տէր Եղիան հեռանում է այնտեղից, սրբազանը նկատում է տան տիրոջը:

— Այս ի՞նչպէս քաղաք է, այդ քահանայի նման գիտունին գիւղում ի՞նչու էք թողել, չէ՞ք կարող նրան քաղաք բերել, դպրոցում դասատու կարգել, նա ամբողջ Աստուածաշունչը գոց գիտէ:

Եւ իրաւի, Տէր Եղիան շարունակ ս. Գիւրջ էր կարդում. նա շատ անգամ ծայրէ ծայր կարդացել էր այդ դիրքը:

Ներսէս Վարժապետեանը պատրիարքութեան ժամանակ Մսեր մագիստրոսին առած է լինում. վարժապետ, Շիրակում ես մի քահանայ տեսայ, որ հմուտ աստուածաբան է և կարող է քեզ հետ մրցել: Մսեր մագիստրոսը Ռուսաստան գալիս, այցելում է նաև Ալէքսանդրապօլ՝ տեսնելու այդ գովուած աստուածաբանին: Նա հանդիպում է Մովսէս քահանայ երեմեանցին և խնդրում է ցոյց տալ իրան Տէր Եղիային: Նրանք միասին գնում են գիւղ: Կալոցին է լինում:

— Դիւղ հասնելով, պատմում է ուղեկից քահանան, — մեր դէմն ելաւ Տէր Եղիայի որդին՝ Քոչարը: Վարժապետ, ասացի նրան, — ահա՛ քահանայի որդին:

—Մագիստրոսը կարծում է թէ ուղեկիցը հանար է անում իւր հետ. նեղացած՝ ասում է:

—Այ մարդ, զիս կը ծաղրես. ի՞նչպէս կարելի է, որ անուանի քահանայի որդին այսպէս ցնցոտիներ հագած լինի:

—Ոչ, վարժապետ, ես չեմ ծաղրում, ճիշտ եմ ասում, սա իսկ Տէր Եղիայի որդին է:

Ոյդ միջոցին, որտեղից որ էր, մեր առաջ կանգնեց Տէր Եղիան: Նա կարճահասակ էր, լայն թիկունքով, երկար ուղիտակ մորուքով. հազին ունէր կապոյտ կտաւից կարճ բաճկոնակ, և նոյնպէս ուղիտակ կտաւից վագրիկ: Ես ցոյց տուի վարժապետին իւր ցանկացած մարդուն և ասացի, որ վայր իջնի ձիուց: Նա երբէք չէր ուզում հաւատալ աչքերին, թէ այդ հասարակ, գեղջուկ շարերի մէջ ծածկուած մարդը կը լինի Վարժապետեանի գովածը:

—Ո՛չ, դու տէր բարա, կտաակ կընես ինձ հետ:

Տէր Եղիան հասկացաւ բանի ինչ լինելը, հանդարտ կերպով ձեռքով արեց ու ասաց.

—Համեցէ՛ք, պարոն, դուք դատում էք մարդուն արտաքինով, մինչդեռ պէտք է ներքինը տեսնել:

—Մենք ցած եկանք ձիերից, հանգստացանք: Քաղաքից հեռներս առատ ուտելեղէն էինք վերցրել, կերանք վերջացրինք և նրանք երկար շատ երկար սկսեցին խօսել կրօնական շատ խնդիրների մասին: Մինչև երեկոյ մնացինք գիւղում: Վերադարձին հարցրի նրան:

—Վարժապետ, ի՞նչպէս տեսաք Տէր Եղիային:

—Ճշմարիտ որ գովասանքի արժանի է եղել, նա հմուտ աստուածաբան է:

Շիրակում ամէնքը նրան աստուածաբան էին ճանաչում, բայց նա հեղ էր, խոնարհ, երբէք այդ տիտղոսը չէր գործածում. նրան հարցնելիս են եղել, ի՞նչու աստուածաբան չես դրում. նա պատասխանում էր թէ ես ո՞վ եմ, ո՞ր դպրոցն եմ աւարտել, որ այդ տիտղոսը կրեմ:

Տէր Եղիային աշակերտել էր Ադ-Քիլիսեցի Տէր Մանուէլը, բայց սա ամառաբախտաբար շուտ վախճանուեց:

Տէր Եղիան մինչև կեսնքի վերջը մնաց գիւղում. չնայելով 77 տարեկան հասակին՝ դեռ առոյգ էր և առողջ. նա մեռ 1890 թուի մայիսի 7-ին, կարճատե հիւանդութիւնից յետոյ:

5.

Ներքին Ղանլիճայի վանքեր.

Հայ ժողովուրդը քրիստոնէութիւն ընդունած օրէնց պատճառանձին սէր է ցոյց տուել դէպի եկեղեցին: Թաղաւորների և իշխանների առատաձեռնութիւնով կանգնեցնում էին եկեղեցիներ և վանքեր, մէկը միւսից շքեղ, մէկը միւսից հայախապ: Հէնց այդ վանքերի մնացորդներն են, որ այսօր կենդանի վկայ են անցեալ փառաւոր օրերի, իրանց կառուցողների մեծագործութեան: Այդպիսի կանգուն և կիսականգուն վանքերով լիքն է Արեւելեան և Արեւմտեան Նիքաիք, աբքայական Անի քաղաքով: Վանքերի մեծագոյն մասը հոգևորականների ձեռքով են շինուած, միայն քչերը իշխանների ձեռակերպներն են: Վերջին տեսակի վանքերը, կրելով իրանց պրայ պատմական խոշոր դէմքերի անուններ, կրկնակի նշանակութիւն ունին մեզ համար: Այդ տեսակ վանքերից են, Անիի մայր եկեղեցին (980 թ.), որ հիմնել է Սմբատ Բ. Թաղաւորը և աւարտել է նրա հարս Կատրամիդէ Թադուհին (1001 թ.): Ա. Փրկիչ եկեղեցին (1035 թ.) շինել է Ապուղամբենց Ապղաբիպ մարդպանը, Ապուղամբենց ս. Գրիգոր եկեղեցին (996/7 թ. — 1000 թ.) Պահլաւունի իշխանների շէնք է: Հոռոմոսի ս. Յովհաննիսի վանքը (1038 թ.) Փամատան հետ շինել է Յովհաննէս Շահնշահը, Ղուլլիճու (Բագնայր) ս. Աստուածածին եկեղեցին (1010 թ.) շինել է Պահլաւունի Վահրամ իշխանը, Հաւիճու ս. Գրիգորի վանքը (975 թ.) շինուած է ճոն Սարգսից և վերջապէս Ղանլիճու (Մարմաշէն) վանքը (975 թ.) դարձեալ Պահլաւունի Վահրամ իշխանի շինածն է: Ես չթուեցի Շիրակում եղած միւս վանքերը, որոնք դարձեալ յիշեալ վանքերի շինութեանց ժամանակներումն են շինուել կամ նորոգուել: Իմ ցանկութիւնս էր միայն ցոյց տալ թէ ի՞նչպէս 10-րդ դարում հոգևորական կամ աշխարհական՝ աշխատում էին բազմացնել վանքերը: 10-րդ դարում Ռոմանոս կայսրը հալածանք հանեց իւր հպատակ հայերի դէմ, որովհետեւ նրանք յոյների հետ դաւանութեամբ միանալ չէին յօժարում, այդ հալածանքի պատճառով շատ կրօնաւորներ փախան Հայաստան: Անու թաղաւորները և Հայոց կաթողիկոսները ընդունելով նրանց, թոյլ տուին իրանց իշխանութեան սահմաններում բնակուելու: Այդ կրօնաւորներն և պատճառ եղան մի քանի վանքերի վերանորոգութեան և բարգաւաճմանը:

Պահլաւունի իշխանների կառուցած եկեղեցիները երեք են,

դրսից կամարազարդ ու գմբէթաւոր և շինուած են ամբողջապէս կարմիր քարերով: Նրանցից միջինը մեծ է, իսկ երկու կողքերինը փոքր: Մեծը շինուած է անսիւն և հնումը կոչուած էր Մարմաշէն *), այժմ կոչուում է ս. Ստեփաննոս: Ս. Ստեփաննոսի երկարութիւնը 17 արշին է բեմի առաջից մինչև դուռը, լայնութիւնը՝ 14 1/2 արշին, իսկ սեղանի խորշը՝ 7 արշին է: Եկեղեցին կանգնած է վեց որմնասիւնների վրայ, որոնցից երկուսը կամար կազմելով՝ ձևացնում են սեղանի խորշը: Պատաբազի սեղանը մէկ հատ է և գտնուում է այդ երկու որմնասիւնների տակ: Խաչկալի յետև, կիսաբոլորակ պատի վրայ, կան 7 կամարաւոր սիւնազարդ պատուհաններ, որոնց գլուխը մոզայիք քարերով ծաղկեայ շրջան են ձևացնում: Եկեղեցին աջ և ձախ կողմերում ունի երկու խորաններ, որոնց դռները բացուում են սեղանից ցած և իջնում են աստիճաններով, որովհետև արևելեան երկու որմնասիւնները փակել են խորանների մուտքը առաջից, իսկ դռները բաժանուած են որմնասիւններից: Սիւնները բարձրում կազմում են նեղ կամարներ, որոնց գլուխը միացման կէտում ունի քառակուսի փոքրիկ դռնակներ, որոնց մէջ բացուում են խորանների վերնայարկը, որտեղից դուրս է գալիս եկեղեցու տանիքը. եկեղեցու չորս որմնասիւնները կազմում են հնգադան անկիւնախորշեր և կրկնակամարներ, որոնց վրայ հաստատուած է շքեղ գմբէթը չորս լուսամուտներով:

Որևմտեան պատի վրայ կան երկու ուրիշ փոքր որմնասներ, որոնց կամարն աւելի ցած է դրացի չորս կամարներից, որի պատճառով լայնանում է ժողովրդի վերջին շարքը: Եկեղեցին միայն մի դուռն ունի արևմտեան կողմում, ունի երեք լուսամուտ, մէկը սեղանի վրայ, երկուսն էլ հարաւային և հիւսիսային պատերի մէջ: Կաթուղիէն դրսից շատ գեղեցիկ է և սիւնազարդ: Լուսամուտների գլուխն անկիւնաւոր է և կամարակապ: Նման կամարներ կան եկեղեցու շուրջը, բոլորն էլ նկարներով քանդակուած: Եկեղեցու մէջ հիւսիսային և հարաւային կողմը՝ որմնասիւնների բարձրութեամբ խորաններ կան

*) Ոմանք Մարմաշէն անունն աղաւաղելով, անուանում են Մարմաշէն, իբր մարմարից շինուած: Այս ենթադրութիւնը անհիմն է, որովհետեւ եկեղեցու քե դուռը եւ քե ներսը գտնւի մեկ քաւ լիայ մարմարից, նոյն իսկ շրջակայում լիայ մարմարիով հանք: Ուստի պէտք է կարծել, որ այդ անունը վերանորոգողի կամ հիմնադրի անունն է եղել, կամ մի այլ սրբի անուն:

գեղեցիկ կամարակալ. իսկ տանիքի եղբրքը մանրածաղիկ նկարներ են:

Արևմտեան դռան առաջ, ութանկիւնի միապաղաղ չորս սիւների վրայ շինուած է եղել ժամատունը, որից այժմ տեսնուում են ներքնախարիսխներն ու սիւնների բեկորները. երեւում են նոյնպէս եկեղեցու առաջ որմնասները:

Եկեղեցու դռան երկու կողմը կան տապանաքարեր, որոնցից հիւսիսային կողմի արձանագիրը վկայում է, որ Վահրամ իշխանի գերեզմանն է և նրա մօտ 196 տարի յետոյ թաղուած է 1225 թուին եկեղեցին վերանորոգող Գրիգոր արքեպիսկոպոսի եղբայր Ղարիբ Մագիստրոսը: Տապանաքարերից մի քանիսի վրայ կարգացւում են.

— Այս է հանգիստ Ապուղամբի որդի Մագիստրոսի, որը երևի Գրիգոր արքեպիսկոպոսի հայրն է. Մէկ ուրիշը. — Այս է հանգիստ Ղա—իս, որդւոյ Ապուղամբի, երևի նրա եղբայրն է, եկեղեցու յետեւը կայ մի մեծ գերեզմանատուն, որտեղ աչքի է ընկնում եռանկիւնի ձևով մի մեծ քար, մէջտեղից կտրուած, որի արձանագրութիւնը վկայում է, որ քարը Վահրամի կնոջն է. — Այս է հանգիստ Սովիա աղախնոյ Քրիստոսի, կնոջ Վահրամայ իշխանաց իշխանին, դստեր Տիգրանայ Հայոց Մարզպանի տեառն Անձևացեաց մեծին Վասպուրականի կիսօրեայ առ Աստուած փոխեցայ և թաղեցայ թողեալ զաւակս իմ արտում, աղաչեմ յիշեօջիք զիս և Աստուած ձեզ ողորմեսցի. ի Նկր. թուին:

(Շարունակելի)

